

Smrt u perspektivi teološke antropologije Josepha Ratzingera

Aščić, Kristina

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Catholic Faculty of Theology / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:120:505148>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-25**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Catholic Faculty of Theology](#)

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET U ĐAKOVU

SMRT U PERSPEKTIVI TEOLOŠKE ANTROPOLOGIJE
JOSEPHA RATZINGERA

Diplomski rad

Mentor:

Doc. dr. sc. Boris Vulić

Studentica:

Kristina Aščić

Đakovo, 2020.

Sažetak

Smrt u perspektivi teološke antropologije Josepha Ratzingera

Tema diplomskog rada je prikaz smrti u teološko-antropološkoj perspektivi Josepha Ratzingera. Rad je tematski podijeljen u tri poglavlja. U prvom poglavlju predstavljen je pojam smrti kroz čovjekov i društveni odnos prema smrti. Zatim je predstavljen odnos smrti uz nekršćanska promišljanja o smrti. Prikazano je filozofsko promišljanje o smrti te idealističko i materijalističko tumačenje smrti. U drugome poglavlju analizirani su teološko-antropološki uvidi Josepha Ratzingera. Predstavljeno je važno kritičko promišljanje Ratzingera o smrti te njegov sustavni prikaz pitanja smrti u biblijskoj objavi. Na kraju poglavlja istaknuta je problematika uklanjanja smrti iz današnjeg života. U trećem poglavlju predstavljeni su crkveni dokumenti o smrti, Katekizam Katoličke Crkve i pastoralna konstitucija Gaudium et spes. Također, istaknute su slike smrti u iznenađenju ljubavi i života. Na kraju se predstavlja aktualnost i originalnost Ratzingerova razumijevanja smrti. Rad završava zaključkom u kojemu se progovorilo o važnosti realnosti smrti kao i o važnosti kršćanske nade spram dramatičnosti smrti.

Ključne riječi: smrt, Joseph Ratzinger, život, čovjek, ljubav

Summary

Death in the perspective of theological anthropology by Joseph Ratzinger

The topic of this paper is the illustration of death in theological-anthropological perspective of Joseph Ratzinger. The paper has been divided into three chapters, according to topics. In the first chapter the term death has been presented, through man's and societal relationship with it. Later, the relations between death and non-Christian deliberation about it have been depicted. Also, the philosophical deliberation on death has been portrayed, as well as the idealistic and materialistic interpretation of the world. In the second chapter, Joseph Ratzinger's theological and anthropological insights have been analyzed. Joseph Ratzinger's crucial critical reflection on death and his systematic representation of the question of death in the Bible have been shown. At the end of the chapter, the problem of death's disposition from everyday life has been emphasized. In the third and last chapter ecclesiastical documents on death, Catechism of Catholic Church and pastoral constitution Gaudium et spes have been presented. Furthermore, the pictures of death in the surprise of love and life have been accentuated. Finally, the currency and originality of Ratzinger's perception of death has been described. The paper has been concluded by expressing the importance of death's reality, as well as the importance of Christian hope in comparison with dramatical death.

Key words: death, Joseph Ratzinger, life, man, love

Uvod

Ovim diplomskim radom podijeljenim tri tematske cjeline nastojat ćemo prikazati teološko antropološki prikaz smrti Josepha Ratzingera. Radom ćemo pokušati rasvijetliti pojedine problematičnosti poimanja smrti u današnjem društvu. Prikazati ćemo Ratzingerovo promišljanje o smrti, ali i promišljanja drugih autora za koje smatramo da je zgodno spomenuti.

Prvo poglavlje diplomskoga rada započeti ćemo obrisima pojma smrti koji žele definirati što je to smrt. Zatim ćemo prikazati temeljne odnose čovjeka prema smrti te kako na smrt gleda i samo društvo. Spomenuti ćemo odnos smrti i života te njihovu poveznicu. Nakon toga, predstaviti ćemo osnovna filozofska razmatranja o smrti uz idealistička i materijalistička tumačenja smrti.

U drugom poglavlju iznijeti ćemo teološko-antropološke uvide smrti Josepha Ratzingera. Započeti ćemo njegovim utjecajnim kritičkim promišljanjem o smrti. U sljedećem dijelu predstaviti ćemo Ratzingerove teze smrti u Starome i Novome zavjetu. Naglasiti ćemo važnost postavki smrti u biblijskoj obavijesti. Ukratko ćemo se osvrnuti na problematiku današnjice, na koju Ratzinger realno tumači, a to je uklanjanje smrti iz života.

U trećem poglavlju prikazati ćemo crkvene dokumente o smrti. Predstaviti ćemo određena tumačenja o smrti iz Katekizma Katoličke Crkve i iz pastoralne konstitucije *Gaudium et spes*. Nastavit ćemo poglavlje sa slikama smrti u iznenađenju ljubavi i života. Nastojati ćemo povezati sliku smrti sa ljepotom kršćanske ljubavi i života. Poglavlje ćemo završiti sa promišljanjem o aktualnošću i originalnošću Ratzingerovog razumijevanja smrti. Ukazati ćemo na njegov veliki doprinos u kristološkom tumačenju smrti.

Ovim diplomskim radom željeli bismo ukazati na realnost smrti i moć kršćanske nade. Također, probuditi u čovjeku svijest o smrti kao prijelazu, a ne vječnoj tami.

1. Obrisi pojma smrti

Smrt je sastavni dio ljudskog života. Život koji je započeo začecem završava nepovratnim gubitkom funkcija ljudskog organizma. Smrt je zadnja etapa ljudskoga, katkad kraćega, a češće dugovječnijeg života. Smrt je prestanak ljudskog života.¹ Biološki rečeno, pravom se smrću smatra stanje nepovratnog oštećenja mozga s gubitkom funkcija hemisfera mozga, malog mozga i moždanog debla. Smrt se onda identificira s potpunim raspadom mozga u njegovoj cjelini, ukoliko je to organ koji koordinira svim ljudskim funkcijama.² Smrt je suprotnost životu, prestanak postojanja pojedinačnog živog bića. Najčešće se odnosi na prestanak ljudske egzistencije zbog bolesti i starosti ili zbog nasilnog lišavanja života.³

Smrt je oduvijek poticala ljude da promišljaju misterij svojega života. Jedino čovjek svjesno živi i zna da će umrijeti, jedino je on svjestan da je sve nesigurno, a smrt stalna. Smrt je tako moć koja razara život, fenomen gdje čovjekova nemoć prema tajni života biva najočitija i najdublja. Smrt se pred čovjeka postavlja kao granica života. Tako sva pitanja o životu upravo smjeraju na pitanje o smrti.⁴ Dok god čovjek živi, zaokupljen je smrću jer je on biće predodređeno za smrt. Koliko god toga bio svjestan ili ne, to je ono što ga bitno obilježava. Smrt je tajna, no ona je i ključ tumačenja, ključ smisla ili besmisla, ključ koji otvara i koji zatvara, već prema rasporedu koji mu je zadan.⁵

¹ Smrt, u: M. FILIPOVIĆ (ur.), *Medicinska enciklopedija*, III., Sarajevo, 1989., 175.

² Usp. L. TOMAŠEVIĆ, Smrt i umiranje danas, u: *Filozofska istraživanja*, 24(2004.)3-4, 891.

³ Usp. Smrt, u: S. KULTEŠA (ur.), *Filozofski leksikon*, Zagreb, 2012., 1067.

⁴ Usp. L. TOMAŠEVIĆ, Smrt i umiranje danas, 883.

⁵ Usp. F. X. DURRWELL, *Krist, čovjek i smrt*, Zagreb, 2009., 9.

1.1. Temeljni odnosi čovjeka prema smrti

Zanimljivo je uočiti veznik „i“ u naslovu Čovjek i smrt, koji razdvaja čovjeka i smrt premda bi ih veznik po svojoj gramatičkoj ulozi trebao povezivati. Ovdje veznik „i“ razdvaja jer se smjestio između čovjeka i smrti pa stvara privid u kojem se čini da su čovjek i smrt odvojeni i da ih tek treba spojiti. Kao da postoji čovjek na jednoj strani, a smrt na drugoj i kao da se onda sastaju u nekom trenutku. Smrt dođe izvana i više nema čovjeka. Ili: čovjeku se približi smrt, a on joj izbjegne i nastavi živjeti.⁶ No, čovjek i smrt su toliko povezani da je dovoljno reći samo „čovjek“ i već je jasno kako je riječ o smrtniku. To je bio i naziv kojim su Grci, a s njima kasnije i Heidegger, nazivali ljude: smrtnici. I dovoljno je reći „smrt“ pa da znamo da je riječ o ljudskoj smrti. Ostala bića ne umiru. Ostala bića ugibaju ili nestaju, a smrt je obilježje ljudskog načina prestanka postojanja. Pa ipak, ta odvojenost čovjeka i smrti u naslovu nije nevažna. Ona je vjerojatno najčešći, a možda i najznačajniji način našega odnosa prema smrti.⁷

Često se može čuti kako u ovom životu postoji samo jedna sigurnost, a to je smrt. Jer, svi moraju umrijeti i nitko ne može izbjeći „pravednost“ smrti. Smrt je trajni izazov i golemo pitanje za čovjeka.⁸ Smrt prodire, ukorjenjuje se u tajnu koja je istodobno tajna Materije i tajna Života. Smrt je za čovjeka utkana u njegov svijet, njegovo biće, njegov duh, njegovu prošlost i njegovu budućnost.⁹ Ono što je važno, jest o smrti razgovarati. Ona je neizostavna pratilja svačijeg rođenja. Nerijetko se može primijetiti kako odrasli žele „zaštiti“ mlade te ih u potpunosti izolirati od spomenute teme, najčešće i sami u nedostatku jasnog pogleda u onostrano. U razgovorima kod odraslih na temu bolesti, patnje i smrti češće se može čuti komentar „hajdemo pričati o nečemu ljepšem“, sa željom da se navedene stvarnosti stave po strani kao da bi se u slučaju nepričanja mogle same od sebe riješiti ili nestati, no iskustvo pokazuje da se na takav način produbljuju poteškoće, sve dok ih se ne prihvati onakvima kakve su ljudima dane.¹⁰ Unatoč svim dosadašnjim i budućim saznanjima, smrt će uvijek imati i sačuvati

⁶ Usp. A. VUČKOVIĆ, Čovjek i smrt, u: *Čovjek i smrt. Teološki, filozofski, bioetički i društveni pristup*, Zagreb, 2017., 67.

⁷ Isto.

⁸ Usp. I. RAGUŽ, O teologiji smrti, u: *Communio*, 38(2012.)114, 61.

⁹ Usp. E. MORIN, *Čovjek i smrt*, Zagreb, 2005., 470.

¹⁰ Usp. A. MLINARIĆ, Kršćanska vizija umiranja i smrti. Jedan mogući pogled, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, 145(2017.)10, 21.

dozu otajstvenosti koja čovjeka ostavlja u šutnji. Dapače, kada je riječ o smrti ostavljeni smo da pužemo u neznanju.¹¹

1.1.2. Društvo prema smrti

Joseph Ratzinger govori da postoji tabuiziranje smrti koju kao nešto neprimjereno treba skrivati, potiskivati iz svijesti. S druge strane, razbacuje se s njom.¹² Ratzinger navodi Josefa Pieppera koji izvješćuje da se u jednim uglednim američkim novinama ne smije tiskati riječ „smrt“, čak i američki pogrebni instituti pokušavaju vlastitim jezičnim pravilima onemogućiti da se činjenicu umiranja uopće spominje.¹³ Slično je i u našim bolnicama u kojima se činjenicu umiranja uglavnom, ako je ikako moguće, pomno skriva. Struktura modernoga društva podupire ovu tendenciju skrivanja smrti.¹⁴ Smrt je postala toliko svakodnevna. Na nju se više ni ne obaziremo jer je ona svugdje oko nas, u filmovima, na vijestima, na ulicama, u kazalištu. Stoga je odnos suvremenog čovjeka prema smrti složen, proturječan, da ne kažemo perverznan. Jer kako drugačije opisati nešto od čega strahujemo, a ipak mu se svakodnevno vraćamo.¹⁵

Ratzinger navodi Pieppera koji govori da postoji elitistički stav koji odbija sudjelovati u sveopćoj igri skrivača sa smrću i koji nastoji podnijeti besmislenost tako da joj pogleda ravno u oči. No, sve se više širi stav za koji Piepper, koristi izraz „materijalističko banaliziranje smrti“ odnosno ono što smo gore naznačili kao razbacivanje sa smrću. Što bi to značilo? Vidimo da se na televiziji smrt pojavljuje kao spektakl, koja se suprotstavlja općoj egzistencijalnoj dosadi. Ovo je reduciranje smrti na objekt.¹⁶ Ključno je smrti oduzeti njezino specifično obilježje gdje prodire ono metafizičko. Jer njezino banaliziranje trebalo bi odagnati neugodno pitanje koje izvire iz nje. Potiskivanje smrti postaje djelotvornije ako se smrt neutralizira. Tako sve ovo ima za posljedicu odnos čovjeka prema samomu sebi i prema sveukupnoj stvarnosti.¹⁷

¹¹ Usp. A. JELIČIĆ, Svjetlo u tami, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, 145(2017.)10, 39.

¹² Usp. J. RATZINGER, *Eshatologija. Smrt i vječni život*, Split, 2017., 77.

¹³ Citirano prema: J. RATZINGER, *Eshatologija*, 77.

¹⁴ Usp. isto.

¹⁵ Usp. J. BERDICA, Smrt nas upućuje na život, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, 145(2017.)10, 30.

¹⁶ Usp. J. RATZINGER, *Eshatologija. Smrt i vječni život*, 78.

¹⁷ Usp. isto.

Vidljiv je čovjekov odnos prilagođenosti smrti ili neprilagođenosti. Edgar Morin kaže da je trajna antropološka danost povezana sa sviješću o smrti te otkriva bit neprilagođenosti.¹⁸ Ta je neprilagođenost ipak relativna. Da je čovjek potpuno neprilagođen smrti, umro bi zbog samog saznanja da mora umrijeti, budući da je u svijetu života, smrt kazna koju za sobom povlači svaka potpuna neprilagođenost. Neprilagođenost ovisi dakle, o sudjelovanju čovjeka. To sudjelovanje je oličenje prilagođenosti zato što je svaki čovjek „vezan za svijet“.¹⁹

Ako je čovjek koji stavlja život na kocku spreman svjesno prihvatiti svoju smrt, ona mu zato nije manja mrska, ali se s njom suočava zato što mu to nameće zahtjev koji proizlazi iz njegova načina života. Izlaganje smrtnoj opasnosti ne znači da onaj koji joj se izlaže voli smrt, nego je to često način da joj se naruga. Vrlo je teško razlučiti prilagođenost od neprilagođenosti smrti. Društvo ima ljudske osobine, a čovjek je društveno biće. Ipak smo ljudi, koje smrt emocionalno pogađa. Zbog toga vidimo odbojan čovjekov odnos prema smrti.²⁰ Teolog Ante Vučković dobro primjećuje da je želja suvremenog čovjeka smrt koja je nagla i bezbolna. Kada bolje razmotrimo, smrt sama po sebi nije toliko strašna već je strašnije umiranje, osamljenost i ovisnost. Stoga, poželjnija je ona smrt u kojoj se može izbjeći umiranje, patnja, osamljenost i ovisnost. Sve to dovodi do čovjekove želje da ukloni smrt iz društva.²¹

1.2. Smrt i život

Trenutak dolaska smrti ostaje neizvjestan. Tako je smrt nužno povezana sa vremenom. Profesor filozofije Josip Berdica citira fenomenologa Finka koji kaže da „čovjek nije samo konačno biće usred mnogih konačnih stvari. On zna o svom padanju i opadanju, osjeća promjenu i vjetar prolaznosti“.²² Pink Floyd u svojoj pjesmi „Time“ problematizira vrijeme kao takvo te se čini vrlo prigodan citat: „Every year is getting shorter, never seem to find the time“, u prijevodu: „Svaka godina je sve kraća, ne mogu

¹⁸ E. MORIN, *Čovjek i smrt*, Zagreb, 2005., 106.

¹⁹ Usp. *isto*, 106.

²⁰ Usp. *isto*.

²¹ Usp. A. VUČKOVIĆ, *Čovjek i smrt*, u: *Čovjek i smrt. Teološki, filozofski, bioetički i društveni pristup*, Zagreb, 2017., 68.

²² Citirano prema: J. BERDICA, *Smrt nas upućuje na život*, 32.

pronaći vrijeme“. Augustinova izreka „kakvi smo mi, takvo je i vrijeme“²³ ovime dobiva jedan dublji, ali i jasniji smisao, jer je čovjek zapravo vrijeme. On mu daje smisao ili besmisao, pruža mu središnju važnost ili sjenovitu prisutnost, on ga promatra kao dar, šansu, mogućnost, izazov ili pak prokletstvo, opterećenje, bol ili trpljenje.²⁴

Filozof Josip Berdica daje nam dobar primjer Lava N. Tolstoja, koji je upravo uz pomoć straha od smrti, a zapravo žudnje za životom, preokrenuo vlastito vrijeme. Bio je to njegov svojevrsni put čišćenja, koji ga je usmjerio na „put ljubavi koji vodi k istinskom jastvu – jastvu koje je jedino s Bogom, koje s Bogom dijeli sam njegov život i koje se pod utjecajem božanske milosti obogotvoruje“²⁵. 'Gdje sam? Kamo idem? Pred čime upravo sada bježim?' Ta su se pitanja rušila na nj kao jato gavranova. Tolstoj je osjetio glas Smrti koja mu je govorila: Ja sam ovdje. Tolstoj smrt zapravo poima buđenjem: „Što je sav život na tom svijetu, možda ništa drugo nego san iz kojega čovjeka probudi – smrt. A ako je tako, zar nije onda spoznaja ovoga života buđenje iz sna za idući život, kojega potankosti čovjek ne poznaje; tako dakle život ovdje nije početak nego tek postaja – ja umirem i prelazim u novi život.“²⁶ Dogodilo mu se otvaranje jedne druge dimenzije postojanja u kojoj čovjek sagledava i shvaća bit koja vlada nad njim – smisao svog života. Pitanje „što će biti nakon smrti“ Tolstoj smatra krivim jer budućnost pretpostavlja vrijeme, dok smrt označava zapravo izlazak iz vremena u vječnost, izlazak na „put u živući život“.²⁷

Neizbježno je, promatrajući smrt, postaviti pitanje o smislu života. Nije li paradoksalno, a zadivljujuće, da opravdanje i ispunjenost vlastita život tražimo u događaju kojim se on fizički dovršava, smrti? Upravo „znanje“ da jednom mora doći i taj trenutak, je svjesnost smrtnog čovjeka koji bolno, ali istinito razumije da su sve konačne stvari prolazne. Smrt nas, bez obzira iz koje perspektive promatrali, uvijek podsjeća zapravo na život. Pravo na život bila je i ostala temeljna vrijednost ljudskog roda.²⁸ Stoga bi se mogli zapitati, ako nam je smrt odbojna, onda nam je odbojan i život. Možda se ovdje nalazi ključ za razumijevanje odnosa suvremenog društva prema životu. U život i u smrt ulazimo apsolutno sami. To su dva najosobnija trenutka u

²³ Citirano prema: J. BERDICA, *Smrt nas upućuje na život*, 32.

²⁴ Usp. J. BERDICA, *Smrt nas upućuje na život*, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, 145(2017.)10, 32.

²⁵ Citirano prema: J. BERDICA, *Smrt nas upućuje na život*, 33.

²⁶ Citirano prema: J. BERDICA, *Smrt nas upućuje na život*, 33.

²⁷ *Isto*.

²⁸ *Isto*, 34.

ljudskom životu. Josip Berdica kaže da su ta dva trenutka nešto istovremeno *fascinas*, *mysterium* i *sveto*.²⁹

Za kršćansku vjeru stoga ne postoji „život koji nije vrijedan življenja“. Život i smrt uvijek ostaju Božji dar povjeren svakom od nas, no u služanju ljubavi prema drugima, čime postajemo bogatiji i slobodniji za ono što nas čeka nakon ovozemaljskog hodočašća.³⁰ Francisco Borba Ribiero Neto kaže da je smrt veliko zrcalo života. Pred njom nagoviještamo svu veličajnost i bijedu svog bitka. Međutim, život je isto tako veliko zrcalo smrti. Polazeći od smrti, bolje razumijemo smisao života; no izazovu da razumijemo smrt odazivamo se upravo polazeći od životnog iskustva.³¹

1.3. Osnovno o smrti u filozofiji

Filozofi su napisali između ostalog i mnogo mudrih rečenica o smrti i ona je neiscrpna filozofijska tema. Sasvim je sigurno da su filozofi, ako izuzmemo teologe, možda zaista najpozvaniji glede tumačenja smrti. Svrha svakog filozofiranja je tumačenje smisla života, a time ujedno i smisla smrti koja život neizbježno prati.³² Kako su razmišljali i kako razmišljaju mudraci o smrti? Tražeći odgovor na to pitanje, filozof i teolog Anton Trstenjak navodi stare sofiste, kakav je bio Prodikos iz Keosa, na cinično mudrovanje o tome kako bi trebalo prevladati strah od smrti. Prodikos ovako govori: „Mi se nikad ne susrećemo sa smrću, naime, dok mi živimo, nje nema, a kad ona nastupi, nema više nas.“³³ Prema tome, ne treba se bojati; smrt nas ne može pogoditi, ni žive ni mrtve. Tu prividno mudru, a u biti posve pogrešnu misao kasnije je opširno razvio Epikur, tvrdi Trstenjak.³⁴ Tako se zapadna misao počela već vrlo rano udaljavati od smrti, ne gledati joj ravno u oči, kao da bi joj na taj način bilo moguće pobjeći od smrti ili smrt zaobići. Za Cicerona, filozofija je „razmišljanje o smrti“. Seneka, hvali stare mudrace zato što su učili ljude umiranju. Stoici općenito naučavaju ravnodušnost spram smrti, kako bi se čovjek trebao osloboditi straha od smrti. No, već je davno prije njih Platon vrlo temeljito razrađivao tri dokaza o besmrtnosti duše. Na temelju svog

²⁹ Usp. *isto*, 34.

³⁰ *Isto*, 34.

³¹ F. BORBA RIBIERO NETO, Kršćanska percepcija smrti u sekulariziranom društvu, u: *Communio*, 38(2012.)114, 70.

³² Usp. A. TRSTENJAK, *Umireš, da živiš*, Đakovo, 2000., 50.

³³ Citirano prema: A. TRSTENJAK, *Umireš, da živiš*, 50.

³⁴ A. TRSTENJAK, *Umireš, da živiš*, Đakovo, 2000., 51.

proučavanja došao je do zaključka da se čovjek mora u svako doba pripremati za smrt.³⁵ Preskočimo li kršćanske srednjovjekovne mislioce, čije misli prodiru u suvremenu teologiju, i zaustavimo se kod renesansnih mislilaca, vidjet ćemo da je smrti pokušavao prkositi Michel Montaigne. On tumači smrt na način da oduzmemo njenu prevlast nad nama, njenu svesilnost, moramo se s njome pomiriti, moramo na nju misliti češće nego o svim drugim stvarima, moramo naprosto živjeti s njome. Svakog trenutka i u svakom događaju mora nam biti pred očima.³⁶

Teolog Ladislav Nemet ukazuje na to da su filozofi pokušali isključiti smrt iz čovjekova života, kao nešto što ga živoga nikako ne dotiče te citira Ludwiga Wittgensteina: „Smrt nikako nije dio ovoga života. Smrt nitko još nije doživio.“³⁷ Također Nemet citira i Epikura: „Dakle, najstrašnije zlo, smrt, ništa nas se ne tiče, jer dokle god mi postojimo, nema smrti, a kad smrt dođe, nas neće više biti. Ona se, dakle ne tiče ni živih ni mrtvih, jer žive ne dodiruje, a mrtvi ne postoje više.“³⁸ Za Nietzschea, koji život shvaća mehaničkim, smrt shvaća na način stroja koji se jednostavno zaustavio. Anton Trstenjak uzima citat Friedricha Nietzschea iz djela *Vesela znanost* kojeg smatramo zanimljivim:

„Život nasred ulične vreve i glasova prožima me melankoličnom srećom. Koliko užitaka, nestrpljenja, požude, koliko žeđi za životom i životne pijanosti izbija svakog trenutka na vidjelo! A ipak će za sve te galamdžije, uživatelje i gladuše života vrlo brzo sve ukuknuti! Iza svakoga od njih vreba sjena, ta „pratilja mraka“! Sve je to nalik posljednjem trenutku pred odlazak broda s iseljenicima: jedni drugima imaju potrebu kazati više toga nego ikada ranije; čas odlaska se približava, nakon silne galame čeka na njih ocean, i njegov pusti muk, čeka nestrpljivo i požudno, siguran u svoj plijen! I svi, baš svi misle da sve što je prošlo ništa ne vrijedi, ili sasvim malo, a skora budućnost gotovo sve; odatle ta užurbanost, ta galama, ta borba za prvenstvo! Svatko bi htio biti prvi u toj budućnosti! Čudno da ta svima zajednička i sigurna stvar ne uzmogne nimalo djelovati na ljude te su oni daleko od toga da bi se sjećali kao „bratovština smrti“! Usrećuje me spoznaja da ljudi naprosto ne žele razmišljati o smrti! Sam bih vrlo rado pridonio tome da im misao na smrt učinim barem stoput hvalevrijednom“.³⁹

³⁵ *Isto*, 51.

³⁶ *Isto*, 51-52.

³⁷ Citirano prema: L. NEMET, *Kršćanska eshatologija*, 64.

³⁸ Citirano prema: L. NEMET, *Kršćanska eshatologija*, 65.

³⁹ Citirano prema: A. TRSTENJAK, *Umireš, da živiš*, 52-53.

Vidimo da se Nietzscheova filozofija smrti sastojala također u okretanju leđa samoj smrti. Za Karla Marxa „smrt je pobjeda vrste nad određenim pojedincem; određeni pojedinac je samo određeno biće vrste i kao takav on podliježe smrti“ (*Ekonomsko-filozofski rukopisi*).⁴⁰ Smrt pogađa sve ljude i sužava ih natrag u vrstu. Friedrich Engels o smrti misli ovo: „Smrt je nijekanje života; ona je naprosto sadržana u životu; kad razmišljamo o životu, razmišljamo o njemu u odnosu na nužni rezultat koji je već sadržan u njegovoj klici, razmišljamo o smrti“.⁴¹ Život je za Engelsa od samog početka umiranje; i tu je u pravu. Čovjek živi u odnosima koji ga okružuju, tako on i umire, nestaje u tim odnosima. Dok marksisti shvaćaju smrt na temelju života, egzistencijalisti život shvaćaju na temelju smrti.⁴²

Karl Jaspers je prvi razvio egzistencijalističku filozofiju smrti. Ta se filozofija temelji na osobnom doživljaju. Jaspers polazi od pitanja: koje su to temeljne situacije u ljudskom životu? I odgovara da su to granične situacije: smrt, slučajnost, krivica i nepouzdanost svijeta. U tim situacijama čovjek doživljava slom. Smrt ukazuje na to da ljudski život ima svoj svršetak. Tako prihvaćamo smrt u život. Kad čovjek ne bi sebe doživio kao „konačnost“, ne bi zadobio život, već bi ga izgubio. Smrt doživljavamo jedino kad smo nazočni nečijoj smrti, pogotovo kad nam umire netko blizak. Tu se čovjek suočava sa zidom koji mu zatvara drugu stranu egzistencije.⁴³ Jaspers zahtijeva da se čovjek iz granične situacije uzdigne do transcendencije, što se isključivo razumom može teško shvatiti. Jedino na taj način postajemo „u pravom smislu“ ljudi. To uzdizanje u transcendenciju nije toliko mistično doživljavanje, koliko zadobivanje „svijesti o zaštićenosti“. A to što nas zaštićuje i okružuje mišljeno je kao sama bit koja se zove transcendencija, Bog i svijet. U nesreći (kad mu pođe sve po zlu) čovjek prelazi u tu transcendenciju. U nesreći čezne za Bogom. U graničnoj situaciji čovjek preskoči iz tjeskobe u zaštićenost, iz tmine u svjetlo. Smrt vodi u besmrtnost. Besmrtnosti postajemo svjesni u „uzvišenim trenucima koji brišu vrijeme“. Jaspersu smrt znači prijelaz. Čovjek svjestan svoje smrti doživljava samoga sebe i uči se živjeti iz smrti i sa smrću.⁴⁴

⁴⁰ Citirano prema: A. TRSTENJAK, *Umireš, da živiš*, 54.

⁴¹ Citirano prema: A. TRSTENJAK, *Umireš, da živiš*, 55.

⁴² Usp. *isto*, 54-57.

⁴³ *Isto*, 57.

⁴⁴ Usp. *isto*, 58.

Smrt za Sartrea nije filozofski problem, već „dosadno iskustvo“. Smrt navaljuje na čovjeka. Čovjek je ne može očekivati i pripremati se za nju. Možda je to moguće jedino u starosti. Specifičnost smrti sastoji se upravo u tome što može u svako doba prijevremeno navaliti na one koji je očekuju u bilo kojem trenu. Ako smrt preduhitri naše očekivanje, u tom slučaju naše je očekivanje besmisao, a ukoliko očekivani datum preživimo, nadživjeli smo sami sebe, budući da nismo bili ništa drugo do upravo to očekivanje smrti.⁴⁵ Budući da ne možemo dohvatiti smisao svemira i života, smrt je nešto apsurdno. Sartre smatra da je besmisleno što smo se rodili i što ćemo umrijeti. Sloboda ostaje cijela. Ne zato što ne bi bila ograničena smrću, već zato što sloboda nikad ne nailazi na tu granicu. Zato smrt nije prepreka za moje planove; ona je naprosto sudbina. Nije sloboda u smrti, već jednostavno biti slobodan smrtnik. Zbog toga Sartre smatra da je besmisleno ispitivati se o smislu smrti.⁴⁶

Anton Trstenjak navodi u svojoj knjizi Gabriela Marcela, pobožnog katolika kojega je smrt pogađala osobito u slučajevima gubitaka voljenih osoba i u slučajevima nepredviđeno brzog prekida života. On je problem smrti počeo rješavati usporedno s ljubavlju u kojoj svoje misli upravljamo drugim ljudima, te usporedno sa srećom koju možemo postići samo u zajedništvu s drugima i jedni po drugima.⁴⁷ Po Gabrielu Marcelu egzistencijalni uvjet besmrtnosti sastoji se u tome da na smrt gledamo iz perspektive smrti drugoga, voljenog bića. U tom smislu mogu čovjeka voditi s one strane ovozemaljskog života već i samo djetinjstvo, prijateljstvo i supružnička ljubav. Ako govorimo o onostranosti, ona ne mora značiti neko drugo mjesto kamo bismo se preselili poslije oproštaja s ovim životom. Onostranost, samo je sklop nepoznatih dimenzija i perspektiva u univerzumu od kojega mi shvaćamo tek jedan vidik primjeren našoj fizičkoj strukturi.⁴⁸ Smrt voljene osobe postaje nam teško breme te Marcel promišlja ovako: „Budući da ne mogu ljubiti, ukoliko čovjeku kojega volim ne želim besmrtnost, ja ne mogu prihvatiti ni smrt. Zbog našeg zajedništva nadam se besmrtnosti i moja se nada suprotstavlja svakom uvjerenju da bi dopuštanje tog uništenja značilo zatajivanje vjernosti koja nas združuje u zajedništvo“.⁴⁹ Zato je za Marcela smrt odskočna daska apsolutne nade. Čovjek koji se nada uzdiže se iznad onoga što vidi i doživljava. Wittgenstein nije o smrti radije ni govorio: „Smrt nije nikakav događaj u

⁴⁵ *Isto.*, 60.

⁴⁶ *Usp. isto.*, 60-61.

⁴⁷ *Usp. isto.*, 62.

⁴⁸ *Usp. isto.*, 62.

⁴⁹ Citirano prema: *A. TRSTENJAK, Umireš, da živiš*, 62-63.

životu... O čemu ne možemo govoriti, o tome moramo šutjeti (*Tractatus*)“.⁵⁰ Možemo to prevrtati, ali uza svu prevrtljivost filozofskih misli o smrti dolazimo uvijek do jednog jedinog zajedničkog nazivnika: svaki čovjek postavlja sebi pitanje u čemu bi trebao biti smisao smrti. Tako možemo ići u nedogled sa filozofskim tumačenjima.⁵¹

1.4. Idealističko i materijalističko tumačenje smrti

Što je smrt? Joseph Ratzinger prikazuje tumačenje koje se može označiti kao tumačenje idealizma i koje se često, ali tek djelomično opravdano, povezuje s Platonom. Za idealističko shvaćanje egzistencije u smislu kasno-antičkoga „platonizma“ čitav je svijet materijalnoga bitka prividan bitak, bitak nižeg stupnja, puka sjena bitka. To po prirodi stvari sa sobom donosi golemo obezvrjeđenje čitavoga vidljivog nastajanja i prolaženja.⁵² No, Ratzinger to tumači ponajprije na tumačenje ljudskoga života i umiranja: u čovjeku se događa ono jedinstveno, da su u njemu ujedinjeni materijalni i duhovni bitak u jednom jedinom biću. Prema „platonskoj“ skali bitka, materijalno, tijelo, ovdje od početka može biti samo neistinskost onoga uistinu ljudskoga, duhovnoga. Umiranje je tada jednostavno oslobađanje za istinsko, otkupljenje, izbavljenje. Smrt je tada „prijatelj“ koji čovjeka oslobađa iz zatočeništva tijela i dovodi ga do njegove istinske egzistencije, do besmrtnoga, čisto duhovnoga i vječnoga bitka duše. To znači da u ovom idealizmu postoji „izbavljenje“: to je izbavljenje smrt!⁵³

Ova je slika smrti kao prijatelja, idealistička slika smrti, tijekom povijesti nerijetko zamjenjivana s kršćanskom slikom smrti; dakako, ne bi se smjelo predvidjeti da je pogled na križ, uza sve slabosti teorije, uvijek iznova naglašavao pravo središte kršćanskoga života i umiranja, središte koje ne može smisliti nikakav dualizam. S čisto ljudskoga gledišta, idealističkoj se slici smrti mogu uputiti važni prigovori: psihološki i medicinski, kao i filozofski.⁵⁴

Filozof će pitati; postoji li doista ovo shvaćanje bitka i svijeta? Slažemo se da je materija ispod duha. Ali, nije li ona zbog toga dobro Božje djelo? Polazeći od grčkoga

⁵⁰ Citirano prema: A. TRSTENJAK, *Umireš, da živiš*, 68.

⁵¹ Usp. isto.

⁵² J. RATZINGER, *Dogma i navještaj*, Zagreb, 2011., 275.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto.

pojma svijeta, materiju smatrati nižom, mogu li se s tim usuglasiti oni koji vjeruju u Stvoritelja koji je ono što je stvorio nazvao vrlo dobrim? I je li doista tijelo tamnica čovjeka, je li čovjek doista sastavljen od dvaju slojeva u smislu da jedan sloj samo boravi kao gost u drugomu sloju i da je sretan kada može napustiti negostoljubivu kuću?⁵⁵ Naš autor pita, ili je čovjek upravo živo jedinstvo duha i tijela, tjelesan duh i duhotvorno tijelo, oboje toliko povezano da jedno bez drugoga više uopće ne bi bilo čovjek, koji je upravo jedan u drugomu? Odgovor jest taj da je čovjek u tijelu „istinski“ čovjek; biti čovjek znači „biti u tijelu“, biti tjelesan jest ono što čovjeka čini istinskim čovjekom. Tako je smrt upravo napad na istinskost čovjeka, koji, razbijajući tijelo, razbija i instrument duha.⁵⁶

S psihološkoga gledišta valja prigovoriti: ova je slika smrti kao prijatelja „idealistička“, ali nije „realistična“. Čovjek realno ne iskusi smrt kao prijatelja, nego kao neprijatelja. Smrt se uvijek nameće u svome strahu, iznad svih drugih promišljanja. Tako vidimo da ni sveci nisu mogli izići na kraj sa strahom od smrti. Kao primjer, Joseph Ratzinger navodi svetu Tereziju iz Lisieuxa: „Nikada neću naučiti umrijeti“.⁵⁷ No, dublje nas pogađa tajna smrti samoga Isusa Krista, o kojemu nam Pismo daje potresno izvješće. Moglo bi se reći da je to neizbježna razlika između ideala i stvarnosti. Čak i ako ovdje ostavimo po strani Gospodinov strah, Ratzinger kaže da se pri velikom razlikovanju između ideala i stvarnosti, neizbježno nameće pitanje pitanje nije li ideal pogrešno postavljen i nije li potrebno izvršiti ispravku u njemu samomu.⁵⁸

I medicina će spram idealističke slike iznijeti svoje zamjerke. Pritom treba imati na umu: liječnikovo je polazište ono tjelesno. Stoga, konkretan tjelesni dojam smrti njega snažnije dodiruje nego filozofa koji stvar prosuđuje spekulativno. Joseph Ratzinger nam predočava sliku liječnikakoji piše o tome kako medicina vidi smrt kao zakazanje tijela. Liječnik ukazuje na to da čovjek ne umire zato što duša napušta tijelo, već umire zato što više nisu dani nužni uvjeti tjelesnoga života. Tijelo napušta dušu i ostavlja je slobodnom. Ne ostavlja duša tijelo kao prazno kućište, nego tijelo otkazuje službu duši. Tijelu ne onemogućuje djelovanje odlaženje duše, nego zakazanje samoga

⁵⁵ *Isto.*

⁵⁶ Usp. *isto*, 276.

⁵⁷ Citirano prema: J. RATZINGER, *Dogma i navještaj*, 276.

⁵⁸ Usp. *isto*, 276-277.

tijela dokončava život. Ratzinger opisuje tijelo kao razbijeni instrument na kojem duša više ne može svirati.⁵⁹

Nakon idealističkoga tumačenja smrti, u novomu vijeku pojavljuje se materijalističko objašnjenje smrti, koje je zadobilo značajna uporišta u egzaktnim otkrićima znanosti. Ono briše duhovnu sastavnicu i tvrdi da u smrti organizam prestaje postojati, kao što je jednom počeo postojati. S tim se mogu povezati mnogostruka etička objašnjenja: od Heideggerova zahtjeva da se sada, naočigled ništavila, u zadnjoj odgovornosti, ova besmislena tvorevina života vlastitom snagom ispuni najvišim smislom, do onoga drugog, skučenog egzistencijalizma čija je formula već citirana u Bibliji: „Jedimo i pijmo, jer sutra moramo umrijeti!“ (1 Kor 15,32; usp. Iz 22,13).⁶⁰

Da materijalizam nije kršćanski, jasno je. Čini se važnim naglasiti da se ni idealizam nipošto ne podudara s kršćanstvom. To su ljudski pokušaji ovladavanja problemom smrti, i utoliko oba ostaju u pretpodručju evanđelja, oba mogu postati upit evanđelju. Ali, nijedan od ta dva pokušaja nije jednostavno evanđelje. Stari zavjet tek u svojim kasnijim spisima poseže za elementima idealističkoga tumačenja smrti, ali objema, i materijalističkoj i idealističkoj ideji smrti daje novo značenje, polazeći od svoje vjere u jednoga Boga.⁶¹

1.6. Uklanjanje smrti iz današnjeg života

Veliki fenomen današnjice jest nestanak smrti s obzorja života. Današnji je čovjek postao svjestan više no ikada da se o smrti ne može osobno govoriti, već uvijek o smrti drugoga i da se osobno iskustvo smrti ne da iskusiti. Današnjem čovjeku kao da je oduzeta njegova smrt, a njegovoj obitelji mogućnost da izraze svoju žalost. U urbanim gradovima se sve manje može vidjeti i doživjeti pogrebne povorke, jer na ulicama nema više sprovoda niti mrtvačkih kolica.⁶² Kad netko i umre, društveni život se niti za trenutak ne zaustavlja, zajednicu smrt njezina člana više uopće ne pogađa. U današnjim se gradovima živi kao da više nitko ne umire. Teolog Luka Tomašević ukazuje da je smrt u našem visokotehniciziranom svijetu naprosto zabranjena, a ta je

⁵⁹ *Isto*, 277.

⁶⁰ Usp. *isto*, 278.

⁶¹ *Isto*, 278.

⁶² Usp. L. TOMAŠEVIĆ, Smrt i umiranje danas, u: *Filozofska istraživanja*, 24(2004)3-4, 888.

zabrana slična onoj što ju je kroz povijest imala seksualnost: ona je tu i svatko za nju zna, ali se o njoj ne smije govoriti.⁶³

Nekada je čovjek bio protagonist vlastite smrti i smrt je nekako bila uključena u svagdašnji život. Kada je netko umirao, najprije su se zatvarali prozori na njegovoj sobi, palile su se svijeće i donosila se sveta voda uz tihu molitvu ukućana za spokoj njegove duše. Na samu vijest o umiranju nagnuli bi susjedi, rođaci i prijatelji uz otužno šaputanje. Svi su bili ozbiljni, jer smrt je bila tu među njima. Od župne se crkve upućivala mala procesija sa zvoncem jer je dolazio župnik i umirućem donosio „posljednju popudbinu“. Iza same smrti dolazili su svi, čitavo mjesto, da bi rodbini umrloga iskazali sućut, a umrlome posljednju počast.⁶⁴ Do crkve bi se formirao sprovod, a u samoj su crkvi svi bili sjedinjeni u molitvama za pokojnika, a zatim su ga ispratili do groba. Ni tu nije sve završavalo: kroz dugi period žalosti redovito se posjećivao pokojnikov grob. Određena društvena zajednica smrću svoga člana bila je pogođena, skupno je reagirala oplakujući ga, počevši od najuže obitelji pa sve do najšireg kruga društva. Svačija je smrt bila društveni i javni događaj koji se ticao svih i koji je žalostio sve. Nije to bio samo pojedinac koji je nestao iz života, već je čitavo društvo bilo njegovom smrću ranjeno, a rana je morala zacijeliti.⁶⁵

Smrt stoga u današnjem društvu izaziva strah i postaje tabu i kao svaki tabu ona sa sobom nosi izolaciju i uklanjanje. To se očituje u više oblika: u redovitim razgovorima se izbjegava, u bolnicama se prikriva, u filmovima i na TV-ekranima se banalizira ili se od nje radi spektakl u filmovima, gdje se smrti događaju samo fiktivno, i to nasilno i brutalno, dok se o pravim i istinskim smrtima više ne govori.⁶⁶ Gledatelj ne postavlja pitanje smisla smrti niti pita za odgovore koje istinski umirući čovjek postavlja, jer je neodgovoran pred tako fiktivnom smrću. Pa i gotovo svakodnevno prikazivanje terorističkih samoubojstava, koja se događaju tako da se zajedno ubijaju drugi, redovito nedužni ljudi, kao i ratna izvješća, podržavaju u društvu smrt kao vrstu spektakla što može postati nadahnuće i drugima da naprave takve čine.⁶⁷

⁶³ Usp. *isto*, 888.

⁶⁴ *Isto*.

⁶⁵ *Isto*.

⁶⁶ *Isto*.

⁶⁷ *Isto*.

Današnje se društvo ipak susreće sa smrću veoma često i na različite načine, sa smrću koja nadilazi mogućnost razumskog prihvaćanja. Najčešće su reakcije dezorijentiranost, izgubljenost i obrambeno zatvaranje u sebe, a rijetko se postave prava pitanja o smrti i njezinim uzrocima, te prihvaćanje smrti kao biološkog fenomena u osobnom smislu opstojnosti.⁶⁸ Smrt se ne shvaća i ne doživljava kao sastavni dio života, kao nešto sasvim stvarnoga i ozbiljnoga, već se radije prihvaćaju tržišni surrogati. Stoga i ne začuđuje što se danas najviše umire u bolesničkoj osami, gdje i nema nikakva dodira s umirućim i koji više ne upozorava žive da će se to jednoga dana i njima dogoditi. Neki su analitičari već davno to nazvali novim „stilom umiranja“. U današnjem društvu kao da postoji svijest da smrt ne smije smetati živima. Nestati sasvim tiho i nikome ne smetati postaje „slatka smrt“ suvremenog čovjeka.⁶⁹

⁶⁸ Usp. *isto*.

⁶⁹ *Isto*, 889-890.

2. Teološko-antropološki uvidi smrti Josepha Ratzingera

U drugome dijelu iznijet ćemo glavne misli Josepha Ratzingera o smrti. Predstaviti ćemo njegovo kritičko promišljanje o smrti biblijsko poimanje smrti. Ukazati ćemo na problematiku uklanjanja smrti iz današnjeg života, koju Joseph Ratzinger bitno naglašava.

2.1. Kritičko promišljanje Josepha Ratzingera o smrti

Joseph Ratzinger odnos prema smrti u našem društvu tumači proturječnim. Postoji tabuiziranje smrti koju kao nešto neprimjereno treba što je moguće više skrivati, potiskivati iz svijesti. Struktura modernoga društva učinkovito podupire ovu tendenciju skrivanja smrti.⁷⁰ Ratzinger ukazuje da se obitelj, kao životnu zajednicu moderno društvo sve više istiskuje i smjenjuje logikom proizvodnje i specijalizacijama koje razvija. Stoga se obitelj koja se svela na mjesto gdje se samo prespava preko dana. Ona ne uspijeva biti zaštićeni prostor koji okuplja ljude oko rođenja i života, kao i oko bolesti i umiranja.⁷¹ Tako bolest i smrt postaju tehnički problemi koje se na odgovarajući način obrađuje u za to predviđenim ustanovama. Time se ove temeljne ljudske fenomene marginalizira, u svijesti, ali i u sociološkomu i strukturalnom pogledu. Oni više nisu fizičko-metafizički problemi, koje se mora propatiti i slvadati u okviru životne zajednice, nego tehničke zadaće koje tehničari obrađuju na tehnički način.⁷²

Sve ovo ima odlučujuće posljedice za odnos čovjeka prema samomu sebi i prema sveukupnoj stvarnosti. Joseph Ratzinger navodi Litanije svih svetih koje izriču raspoloženje vjernika kršćanina spram smrti u molbi: *A subitanea morte, libera nos, Domine*, „od nagle i nepripravne smrti oslobodi nas, Gospodine“.⁷³ Umrijeti naglo, bez mogućnosti pripreme, konkretna je čovjekova opasnost od koje želi biti spašen. Čovjek želi svjesno proći posljednju dionicu svojega puta. Želi biti svjestan svoje smrti. Kada bismo danas morali formulirati Litanije nevjernika, onda bi molba glasila obratno:

⁷⁰ J. RATZINGER, *Eshatologija. Smrt i vječni život*, Verbum, Split, 2017., 77.

⁷¹ Usp. isto.

⁷² Usp. isto.

⁷³ Citirano prema: J. RATZINGER, *Eshatologija. Smrt i vječni život*, 78.

iznenadnu i neprimjetnu smrt daj nam, Gospodine.⁷⁴ Nevjernik želi da njegova smrt nastupi munjevito i ne ostavi mu vremena za razmišljanje ili za patnju. Ovdje se naprije pokazuje da potpuno uklanjanje metafizičkoga straha nije uspjelo. To bi se uklanjanje htjelo postići tako da smrt postane ljudski proizvod i da ona tako općenito nestane kao pitanje o naravi ljudskoga bića koja je više od tehnike. Pitanje o eutanaziji sve više počiva upravo na tomu da smrt, kao fenomen koji se događa, treba izbjeći i zamijeniti tehničkom smrću, kojom se i ne mora umrijeti. Ovdje su se metafizici zatvorila vrata i prije nego što je pokušala ući.⁷⁵

Joseph Ratzinger govori o dehumaniziranju smrti koje nužno za sobom povlači dehumaniziranje života. Kada se bolest i smrt svedu na razinu tehničke izvedivosti, tada se uklanja i samoga čovjeka. Gdje postane previše opasno da se smrt ljudski prihvati, tu i sama ljudskost postaje previše opasna.⁷⁶ Neobično je da u težnji za opozivanjem čovječtva danas susrećemo posve oprečne stavove. S jedne strane stoji čovjek koji ide prema pozitivističko-tehnokratskomu pogledu na svijet i, s druge strane, čovjek koji nostalgично žudi za netaknutom prirodom i koji drži da je racionalna samosvijest te stoga sve više žudi za tim da čovjeka ozloglasi kao neuspjelu životinju.⁷⁷ Ratzinger zaključuje misao: stavom prema smrti određuje se i stav prema životu. Smrt tako postaje ključ za pitanje što je zapravo čovjek. Brutalnost koju danas doživljavamo spram ljudskoga života duboko je povezana s odbacivanjem pitanja smrti. Još brutalnije je da odbacivanje smrti mogu riješiti samo tako da ukinu samoga čovjeka.⁷⁸

2.2. Razvoj pitanja smrti u biblijskoj objavi

Smrt se prikazuje na različite načine u Bibliji. Pitanje smrti u Starom zavjetu razvijalo se postupno. U Novom zavjetu smrt se tumači u vrlo jasnijem obliku. Tako ćemo ukazati na postavke smrti i važnosti istih u biblijskoj objavi koje je razradio Joseph Ratzinger.

⁷⁴ *Isto*, 78.

⁷⁵ *Isto*, 79.

⁷⁶ *Usp. isto*.

⁷⁷ *Isto*, 77.

⁷⁸ *Usp. isto*, 79.

2.2.1. Stari zavjet

Izraelova predodžba smrti je u početku bila sa zajedničkim nazorima arhaičnoga svijeta. Prvotno shvaćanje normalna života podrazumijevalo je da čovjek umre star i da je okusio puninu zemaljskoga života. Umrijeti prerano pojavljuje se kao djelo smrti koje se ne može razumski objasniti, kao kazna koja pogađa čovjeka. Ovomu arhaičnom općem poimanju smrti Ratzinger dodaje i to da smrt ne vrijedi jednostavno kao poništenje: mrtvac silazi u Šeol u kojemu živi ništavnu egzistenciju kao sjena.⁷⁹ Mrtvac je odsječen od prostora živih ljudi, od života, prognan u područje u kome nema komunikacije. Ono što razara život jest upravo ova odsutnost odnosa. Sav se bezdan ništavnosti pokazuje u tomu da Jahve nije ondje, da ga se ondje ne slavi; u odnosu na njega vlada potpuna odsutnost komunikacije. Smrt je tako zatočeništvo koje nema kraja. Istodobno bitak i ne-bitak, nekakvo još uvijek bivanje, ali koje ipak više nije život.⁸⁰

Život u pravom smislu jest upravo ondje gdje nisu bolest i osamljenost, nego gdje je bogatstvo ispunjenosti, ljubavi, zajedništva, gdje postoji doticaj s Bogom. Stoga život postaje istovjetan s blagoslovom, a smrt s prokletstvom. Život znači zajedništvo, a bit smrti je odsutnost odnosa. Vjera u Jahvu daje snažan doprinos vjerovanju u vječni život koji se temelji na Božjoj snazi. Jasno je da prihvaćanje vjere u uskrsnuće u Izraelu nije bilo puko prodiranje tuđih elemenata.⁸¹ S druge strane, Ratzinger priznaje da je Izraelovo arhaično poimanje Šeola značilo prodiranje tuđega i participiranje u određenome stadiju svijesti koji je u toj točki razvoja bio prisutan u svim kulturama te koji pokazuje da vjera u Jahvu u svojoj nutarnjoj povezanosti nije bila posve razvijena. Ako gledamo objektivno, misliti da smrt označava granicu koja ograničava Jahvu, u protuslovlju je spram zahtjeva vjere u Jahvu. Postoji nutarnje protuslovlje u poimanju da se onaj koji je sam život susreće s ograničenjem svoje moći.⁸²

Ovakvo stanje moglo je ići u samo dva smjera, naglašava Joseph Ratzinger: ili dokinuti vjeru u Jahvu ili priznati neograničenost Jahvine moći, a time i konačni karakter zajednice koju je ustanovio. Sve što je povezano sa smrću kvalificira se kao „nečisto“, kao neprikladno za kult jer smrt se protivi komunikaciji s Jahvom. Imamo dva tumačenja. Prvo je negativna kvalifikacija kulta čitava područja „smrti“ kao nečistoga

⁷⁹ Usp. *isto*, 86.

⁸⁰ *Isto*, 86-87.

⁸¹ *Isto*, 88.

⁸² Usp. *isto*, 88-89.

neprihvatanje je svake vrste kulta mrtvih. U kultu predaka postoji vrtlog kojemu se Izrael, ukoliko nije htio da njegov koncept Boga bude uništen, morao oduprijeti. Sveobuhvatan i isključiv Jahvin zahtjev, koji u sebi uključuje pojam nerazoriva zajedništva s Bogom, najprije je tražio beskompromisno uklanjanje svake vrste kulta mrtvih.⁸³ Kako bi Izrael mogao iznijeti onaj specifičan način na koji je sam Jahve život mrtvih, bilo je nužno demitizirati smrt. Drugo značenje ima posljedicu da se smrt i grijeh promatraju u međusobnoj povezanosti (logika povezanosti čina i posljedice). Smrt, koju se povezivalo s okretanjem od Jahve, osvjetljava što takvo okretanje za sobom povlači. Kao rezultat možemo ustvrditi da ovostranost starozavjetne vjere s jedne strane proizlazi iz toga što je dulje razdoblje pripadala arhaičnim životnim oblicima, a s druge strane iz posebnih zahtjeva njezina poimanja Boga koji je tražio uklanjanje kultova mrtvih i u njima prisutnih ideja besmrtnosti.⁸⁴

Poimanje smrti u Starom zavjetu ostaje još nejasno i otvoreno. Ne može se govoriti o statičnoj dogmatskoj strukturi. Radikalnoj kritici stare poveznice čina i posljedice vode dvije mudrosne knjige: Propovjednik i Knjiga o Jobu. One smatraju da ne postoji poveznica između grijeha i smrti. Taj stav kod Propovjednika vodi u duboku skepsu, sve je besmisleno. Propovjednik je zahvaćen skeptičko-vjerničkom rezignacijom koja je ipak zbog besmisla spremna živjeti i pouzdati se u nepoznat smisao. Također ne susteže od pitanja nije li bolje uopće ne-biti-rođen nego živjeti. Život upada u krizu.⁸⁵ Vrhunac Knjige o Jobu jamačno je priziv na Boga kao Izbavitelja nasuprot Bogu kušnje i besmislenih razaranja (Job 19, 22-25). Job to izriče na još dramatičniji način: unatoč svemu polaže nadu u Boga i predaje se u ruke Nepoznatome. Kao da se u tome naslućuje nešto od nade u konačni život, ali tradicija je teksta previše nejasna i kao takva ne dopušta nam da donesemo prosudbu o samoj formi koju su takve nade mogle uobličiti. Job i Propovjednik su za nas dva dokumenta krize. Tako je mudrosna literatura slomila dotadašnju tradicionalnu mudrost.⁸⁶

S proročkom literaturom došlo je do posve nove razine uvida. Ratzinger kaže da je prvi prodor došao iz patničkog iskustva za vrijeme babilonskog sužanjstva, u pjesmama o Božjem sluzi kod Deutero-Izaije. Smrt poprima nov i pozitivan sadržaj: pravednik koji pati i umire zastupnički otvara vrata u život drugima i tako patnja postaje

⁸³ Usp. *isto*, 89.

⁸⁴ Usp. *isto*, 89-90.

⁸⁵ Usp. *isto*, 91.

⁸⁶ Usp. *isto*.

spasenje. Patnja i smrt postaju najuzvišeniji način na koji dopuštamo Božje uprisutljenje i na koji ulazimo u službu života. Smrt više nije apsolutna praznina nego štoviše nova mogućnost za čovjeka. Smrt se više ne pojavljuje kao ono krajnje, kao nepovratan pad u ništavilo i propast, nego kao snaga pročišćenja i preobrazbe.⁸⁷

Psalmi su na svoj način ovo još više produbili. Ukazati ćemo na dva psalma koji su postali važni za kršćansko promišljanje. Najprije naš autor tumači Ps 16, 9ss: „... i tijelo mi spokojno počiva. Jer mi nećeš ostaviti dušu u Podzemlju ni dati da pravednik tvoj truleži ugleda. Pokazat ćeš mi stazu u život, puninu radosti pred licem svojim, sebi zdesna blaženstvo vječno.“ U njemu odzvanja sigurnost da je Jahve jači od Šeola. Molitelj zna da je zaštićen u Božjim rukama koje imaju neuništivu životvornu moć. Ali sigurnost da Božja životna snaga prenosi čovjeka i *kroz smrt* u jedan novi život još uvijek ostaje skrivena.⁸⁸ Još dublje nas vodi Ps 73 (osobito rr. 23-28). Psalmist doživljava sreću grešnika kojima kao da ništa ne može nauditi, kao da im sve obilno uspijeva. Pita se: kako živjeti u takvu svijetu? Čini mu se da je njegova pobožnost uzaludna, besmislena. Istina, ako gledamo samo iz perspektive zemaljske pravednosti, ostat će nam sam očaj ili otpad od vjere. Psalmist dobiva odgovor na svoje pitanje u Hramu, upravo u gledanju Boga. U gledanju Boga spoznaje privid, ništavilo i ispraznost ovakve sreće: spoznaje da je zavidnik budala.⁸⁹

Iz dubokog moliteljeva iskustva zajedništva s Bogom pojavila se sigurnost da je zajedništvo s Bogom jače i od tjelesne raspadljivosti. Sada psalmist shvaća da je sve drugo zapravo privid i ništavilo. Ovdje se zajedništvo s Bogom očituje kao zbilja, stvarnost. Ona je ono istinski zbiljsko. Ova komunikacija kao istinska stvarnost stvarnija je i od smrti.⁹⁰ Upravo je u tome onaj *proprium* vjere Izraela: ovaj psalam razvija iskonsku ideju o prevladavanju smrti koju se ne može pripisati ni grčkim ni perzijskim kategorijama. Psalmist se ne služi ni pojmom duše ni uskrsnuća nego do svoje tvrdnje dolazi jedino iz pojma Boga i pojma zajedništva. Gledanje Boga i biti-s-njime spoznaje se kao mjesto na kojem čovjek može prevladati Šeol.⁹¹

⁸⁷ Usp. 91-92.

⁸⁸ Usp. *isto*, 93.

⁸⁹ Usp. *isto*.

⁹⁰ Usp. 93-94.

⁹¹ Usp. 93-95.

Najjasnija formulacija vjere u uskrsnuće u SZ izražena je u martirološkoj literaturi: Dn 12, 2: „Tada će se probuditi mnogi koji snivaju u prahu zemljinu; jedni za vječni život, drugi za sramotu, za vječnu gadost.“ Njezin je kontekst helenističko doba progonstva Židovstva. Prisjetimo se slike trojice mladića u užarenoj peći, to je slika patničkog naroda koji pjeva hvalospjev Bogu.⁹² Ratzinger na kraju spominje i dvije najkasnije knjige Starog zavjeta: Knjiga Mudrosti i Druga knjiga o Makabejcima. Misaoni i iskustveni kontekst obaju djela postaje posebno razvidan u opisu mučeništva u 2 Mak. Ovdje je vjernik, usprkos progonstvu, pred pitanjem treba li prednost dati vlastitom *biosu* ili Jahvinoj pravednosti.⁹³

Napetost iz Ps 73 ovdje zadobiva krajnju oštrinu. Ratzinger tumači da u ovoj situaciji vjerniku postaje jasno da je Jahvina pravednost više i od njegove biološke prisutnosti i da on, koji umire u Božjoj pravednosti, ne ulazi u ništavilo nego u sam život. Stari zavjet svjedoči da pretrpljena i duhovno prevladana patnja postaje hermeneutičko mjesto na kojemu se razdvajaju stvarnost i nestvarnost, na kojem je zajedništvo s Bogom postalo vidljivo kao mjesto pravoga života. Zajedništvo s Bogom znači život koji je jači od smrti.⁹⁴ Zanimljivo je kako Ratzinger tumači nutarnju paralelu između uvida dobivenih na temelju mučeničkog iskustva vjere i Sokratova iskustva smrti poradi pravednosti, kojega prenosi Platon. Upravo ovdje nailazimo na pravu poveznicu između biblijske misli i Platonove filozofije, upravo je ovdje susret tih dviju tradicija postao moguć.⁹⁵

2.2.2. Tumačenje smrti i života u Novome zavjetu

Stari zavjet i Novi zavjet stoje u temeljnom jedinstvu. Joseph Ratzinger tvrdi da se njegova novost sastoji u novome *factumu* koji sabire i prihvaća sve dosadašnje te ga dovodi u potpunosti k sebi samome. Taj se novi *factum* nalazi u mučeništvu i uskrsnuću Isusa Krista.⁹⁶ Mučeništvo i uskrsnuće Pravednika daju meso i krv viđenju kakva ima Psalam 73 te nadi i pouzdanju Makabejaca. Krik u nevolji vjere na kušnji našao je svoj odgovor u uskrsnome Kristu. Novi zavjet nedvojbeno zadržava temeljno usmjerenje

⁹² Usp. *isto*, 95.

⁹³ Usp. *isto*.

⁹⁴ Usp. *isto*, 96.

⁹⁵ Usp. *isto*.

⁹⁶ Usp. *isto*, 97.

Staroga zavjeta. Ni u znaku križa ne događa se slavljenje smrti koje bi stupilo na mjesto prijašnjeg radovanja životu.⁹⁷

Novi zavjet izvještava da je smrti zadan posljednji udarac. Isto je rečeno i u 1 Kor 15. Smrt će biti uklonjena kao „zadnji neprijatelj“ (15,26). Njezin će kraj značiti konačnu vladavinu Boga, nepobjediva života, koji od sebe odbacuje smrtnu sjenu. Utoliko temeljni kršćanski stav stoji u jasnoj opreci spram drugih velikih religioznih tumačenja kakvo je primjerice razvila Indija u budističkoj pobožnosti, čije je vrhovno načelo ugasiti žeđ za bitkom kao najdubljim izvorom patnje.⁹⁸ Ratzinger ukazuje da kršćanstvo ide upravo u suprotnom pravcu: ono drammatizira žeđ za bivstvom u žeđ za samim Bogom i u tomu vidi puninu spasenja. Pravednik, Božji Sin sišao je u Šeol, u nečistu zemlju, gdje se ne slavi Boga. S ovim Isusovim silaženjem sam Bog silazi u Šeol, a time smrt prestaje biti od Boga napuštena zemlja tame i područje nemilosrdne udaljenosti od Boga. U Kristu je sam Bog ušao u područje smrti i prostor u kome nema komunikacije učinio prostorom svoje prisutnosti. To nije glorificiranje smrti. Već vidimo moć u kojoj je Bog po Kristu ušao u Šeol, smrt, a Bog ga je ukinuo i prevladao. Time smrt postaje životom.⁹⁹

Naviještanjem križa kao sredstva ljudskoga spasenja, smrt dolazi u središte naviještanja vjere. Ratzinger pita, nije li to ozloglašavanje života, slavljenje smrti? Ustvrdili smo da je život, neka vrsta Hada, u kojemu ponekad naslućujemo što bi život zapravo bio. To je i razlog zašto čovjek u prosjeku nema neposredne čežnje za besmrtnošću: život, onakav kakav jest, produljivati u beskonačnost, nikome ne može izgledati poželjnim.¹⁰⁰ Ali zaključak koji se nameće, također nije rješenje. Njemu se protivi onaj iskonski osjećaj koji je Nietzsche izrazio rečenicom: „Svaka žudnja hoće vječnost, hoće duboku, duboku vječnost.“¹⁰¹ Postoje trenuci za koje ne bih htjeli da prođu. No unatoč tomu, oni prolaze i to je istinska melankolija ljudske egzistencije.¹⁰² Međutim, kako izgleda trenutak u kojem čovjek iskusi što je život? Ratzinger nam otkriva da je to trenutak ljubavi koji za čovjeka istodobno postaje trenutak istine, otkrivanja života. Težnja za besmrtnošću ne podiže se iz izolirane i nezadovoljne

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Usp. isto.

⁹⁹ Usp. isto, 97-98.

¹⁰⁰ Usp. isto, 98.

¹⁰¹ Citirano prema: J. RATZINGER, *Eshatologija. Smrt i vječni život*, 98.

¹⁰² Isto.

egzistencije, nego iz iskustva ljubavi, zajedništva, iz iskustva Ti. Nastaje iz zahtjeva koji Ti postavlja Ja i obrnuto. Otkrivanje života uključuje nadilaženje Ja. Ono se događa ondje gdje se čovjek odvaži odmaknuti od svojega Ja. Ako je otajstvo života istovjetno s misterijem ljubavi, onda je povezano i s događajem smrti.¹⁰³

Time smo došli do kršćanske poruke o tumačenju smrti i života. Ona smrt tumači tako da nas uči da nadamo da je ona više od završne točke našeg biološkog života. Joseph Ratzinger utvrđuje da se fenomen smrti predstavlja u tri vrlo različite dimenzije. Prva dimenzija označava smrt koja je prisutna kao ništavilo prazne egzistencije i usmjerena na prividnu egzistenciju. Druga dimenzija smrti je prisutna kao fizički proces razgradnje koji prožima život, postaje razvidan u bolesti i završava fizičkim umiranjem. Treća dimenziju smrti susrećemo u riziku ljubavi gdje Ja ostavlja samo sebe i daje se drugomu; susrećemo je u napuštanju vlastite prednosti poradi istine i pravednosti.¹⁰⁴

Ratzinger se pita kako ova tri oblika smrti međusobno povezati? Polazna bi točka trebala biti druga dimenzija smrti, a to je biološka sastavnica ljudskoga. Suočenje s patnjom je ljudsko mjesto odluke. Jer tu se čovjek neizbježno suočava s činjenicom da ne može upravljati svojim vlastitim životom, da njegov vlastiti život zapravo nije njegov.¹⁰⁵ Čovjek na to može odgovoriti prkosom, u pokušaju stekne moć, te se tako predaje očajničkoj srdžbi koja postaje njegov temeljni stav. Ali na patnju čovjek može odgovoriti i drukčije, može se pokušati pouzdati u tuđu moć i da bez straha dopusti da ga ona vodi ne osvrćući se u strahu za samim sobom. Ovako se njegov stav prema boli i smrti u životu stapa s temeljnim stavom koji nazivamo ljubavlju.¹⁰⁶

Ako je čovjek stvoren da bude ljubljen i ako je ljubav određena da bude istinska hrana njegove duše, tada se ne susreće s vlastitom nemoći da raspolaže svojim životom samo na fizičkoj granici života koju u bolesti osjeća nego u samu središtu ljudskosti. Ali ljubav, odnosno ono što mu je kao čovjeku najviše potrebno, on ne može prizvati sam od sebe, nego je mora čekati. A ako je hoće priskrbiti sam sebi, sigurno je neće dobiti.¹⁰⁷ Čovjek se može srditi zbog ove upućenosti na nešto izvan sebe te je pokušati

¹⁰³ Usp. *isto*, 98-99.

¹⁰⁴ Usp. *isto*, 99.

¹⁰⁵ Usp. *isto*, 100.

¹⁰⁶ *Isto*.

¹⁰⁷ *Isto*.

odbaciti, svesti na puko zadovoljenje svoje potrebe. No, čovjek može tu upućenost na nešto veće od sebe prihvatiti s pouzdanjem te se otvoriti toj Snazi. Čovjek je stavljen pred odluku hoće li prihvatiti strukturu „ljubavi“ ili će joj se suprotstaviti strukturom „moći“.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Usp. *isto*, 100-101.

3. Crkveni dokumenti o smrti i slike smrti u iznenađenju ljubavi i života

O smrti progovaraju i dokumenti Crkve, a predstaviti ćemo Katekizam Katoličke Crkve te pastoralnu konstituciju *Gaudium et spes*. Također smatramo prigodnim predočiti slike smrti, koje autor Anton Trstenjak naziva iznenađenjem ljubavi i života.

3.1. Katekizam Katoličke Crkve o smrti

Posebno ćemo se zaustaviti na govoru o smrti kojega nalazimo u Katekizmu Katoličke Crkve. U drugom poglavlju *Umrijeti u Isusu Kristu*, katekizam kaže: „Da se uskrsne s Kristom, treba umrijeti s Kristom, treba umrijeti s Kristom, treba se „iseliti iz tijela i naseliti kod Gospodina“ (2 Kor 5,8). Pri tom „odlasku“ (Fil 2,23), koji je smrt, duša se dijeli od tijela. Ona će se sa svojim tijelom sjediniti u dan uskrsnuća mrtvih“ (KKC 1005).¹⁰⁹ Ovdje nam vrlo jasno katekizam govori što će se dogoditi sa nama kada umremo. Valja naglasiti poveznicu između katekizma i Josepha Ratzingera koji naglašavaju umiranje s Kristom.¹¹⁰ Nadalje, katekizam progovara o smrti. „Zagonetka ljudskog položaja dostiže vrhunac pred smrću.“ U nekom smislu, tjelesna je smrt naravna, ali za vjeru, ona je, u stvari, „plaća grijeha“ (Rim 6, 23). I za one koji umiru u milosti Kristovoj, ona je sudjelovanje u smrti Gospodnjoj, da bi mogli sudjelovati i u njegovu uskrsnuću.“ (KKC, 1006).¹¹¹ Katekizam ukazuje na narav smrti, ali također na milost koju Krist daje onima koji sudjeluju u njegovoj smrti, a zatim i u uskrsnuću.¹¹²

„Smrt je kraj zemaljskoga života. Naš je život odmjeren vremenom, tijekom kojega se mijenjamo, starimo, te se, kako kod svih živih bića na zemlji, smrt javlja kao normalan svršetak života. Taj vid smrti pridaje bitnost našim životima: spomen na našu smrtnost služi također da nas podsjeti kako za ostvarenje svoga života imamo samo ograničeno vrijeme“ (KKC 1007).¹¹³ Stvarnost koja čovjeka pogađa je vrijeme koje je ograničeno i imamo „malo“ vremena da svoj život ispunimo jer smrt je kraj ovozemaljskoga života. No smrt čovjek može gledati drugačije: „Smrt je po Kristu preobražena. I Isus, Sin Božji, podnio je smrt, svojstvenu ljudskom stanju. Ali, usprkos strahu pred njom,

¹⁰⁹ HRVATSKA BISKUPSKA KONFERENCIJA, *Katekizam Katoličke Crkve*, Zagreb, 1994., br. 1005

¹¹⁰ Usp. HRVATSKA BISKUPSKA KONFERENCIJA, *Katekizam Katoličke Crkve*, br. 1005

¹¹¹ KKC, br. 1006

¹¹² Usp. KKC, br. 1006

¹¹³ KKC, br. 1007

prihvatio ju je činom potpunog i slobodnog podlaganja volji Očevoj. Isusov je posluh promijenio prokletstvo smrti u blagoslov“(KKC 1009).¹¹⁴

Smisao kršćanske smrti Katekizam Katoličke Crkve donosi u sljedećim tekstovima. „Zahvaljujući Kristu, kršćanska smrt ima pozitivan smisao. „Meni je živjeti Krist, a umrijeti dobitak!“ (Fil 1,21). „Vjerodostojna je riječ: Ako s njim umrijesmo, s njime ćemo i živjeti“ (2 Tim 2,11). Bitna novost kršćanske smrti jest u ovome: kršćanin je po krštenju sakramentalno već „umro s Kristom“, da bi živio novim životom; ako pak umremo u milosti Kristovoj, fizička smrt dovršava to „umiranje s Kristom“ te ispunja naše utjelovljenje u njega, u njegov otkupiteljski čin. Sv. Ignacije Antiohijski ovako kaže: „Dobro je za me da umrem u Krista Isusa, više nego da vladam krajnjim dijelovima zemlje. Njega tražim, koji je za nas umro; njega hoću, koji je za nas uskrsnuo. Moje se rođenje približuje (...). Pustite me da primim čisto svjetlo; kada dođem tamo, bit ću čovjek“(KKC 1010).¹¹⁵

Kršćanin smrt ne gleda kao kraj, već kao novi početak u Kristu, kako je to vrlo lijepo naglasio sv. Ignacije. Zatim vidimo da je istinska stvarnost Boga i čovjeka ta da Bog zove čovjeka k sebi u času smrti.¹¹⁶ „U smrti Bog čovjeka zove k sebi. Zbog toga kršćanin može prema smrti osjetiti želju kakvu je iskusio sveti Pavao: „Želja mi je otići i s Kristom biti“ (Fil 1,23); i on može svoju smrt preobraziti u čin poslušnosti i ljubavi prema Ocu, po primjeru Kristovu“ (KKC 1011).¹¹⁷ I na kraju ono što želimo dogmatski naglasiti jest, da je zemaljski život samo jedan te da nema povratka. „Smrt je svršetak čovjekova zemaljskog hodočašća, svršetak vremena milosti i milosrđa koje mu Gospodin pruža da ostvari svoj ovozemni život prema Božjem nacrtu i da odredi svoju konačnu sudbinu. Kada završi „jedini tijek našeg zemaljskog života“, više se nećemo vratiti da živimo druge zemaljske živote. Ljudi samo jednom umiru (Hebr 9,27). Poslije smrti nema „ponovnog rađanja“(KKC 1013).¹¹⁸

¹¹⁴ KKC, br. 1009

¹¹⁵ KKC, br. 1010

¹¹⁶ Usp. KKC, br. 1010

¹¹⁷ KKC, br. 1011

¹¹⁸ Usp. KKC, br. 1013

3.2. Eshatološki nauk pastoralne konstitucije *Gaudium et spes*

Crkva s pastoralnom konstitucijom *Gaudium et spes* Drugog vatikanskog sabora (1962. – 1965.) obraća se ne samo katolicima niti samo kršćanima, već želi dijalogizirati sa svim ljudima, jer se osjeća „prisno povezanom s ljudskim rodом i njegovom poviješću“. (GS 1)¹¹⁹ Crkva treba govoriti ljudima svakog vremena. „Radi izvršavanja te zadaće, Crkva je dužna da u svako vrijeme ispituje znakove vremena i tumači ih u svjetlu Evanđelja tako da uzmogne odgovoriti na vječna ljudska pitanja o smislu sadašnjeg i budućeg života te o njihovu međusobnom odnosu, i to na način kako odgovara svakom pojedinom naraštaju.“¹²⁰ Problemi svakog vremena trebaju naći odgovor u svjetlu Evanđelja, jer čovjek što ga Crkva treba spasiti nije apstrakcija, već konkretan čovjek ovog određenog vremena, sa svojim vrlinama i manama, svojim nemirima i svojim pitanjima.¹²¹ Zato se shvaća napomenu koja praktično definira pastoralnu konstituciju *Gaudium et spes* kao „magna Charta“ kršćanskog humanizma.

„Stoga će stožerom svega našega izlaganja biti čovjek – i to jedan i cijeli, s dušom i tijelom, sa srcem i savješću, s umom i voljom.“¹²² Kao znak svojstven današnjem svijetu sabor otkriva dubinu i brzinu promjena koje se u njemu ostvaruju; i zato se, kao u bilo kojem pretjerano brzom razvoju, može govoriti o krizi rasta. Odviše brzi rast, i stoga čine stanje krize, ne običava jamačno biti skladan; a tako se dogodilo u ovom našem svijetu u kojem tehnički razvoj nije bio praćen usporednim duhovnim razvojem jednakih razmjera.¹²³ Plod ove neuravnoteženosti je nesigurnost u sebe. Ovaj nedostatak sigurnosti očituje se u trajnim pitanjima što ih je čovjek upućivao sebi u svim vremenima, a koja se pojavljuju pred današnjim čovjekom s novom oštrinom: „Što je čovjek? Koji je smisao patnje, zla i smrti, koji i nadalje postoje premda je postignut toliki napredak? Što može čovjek pridonijeti društvu, a što može od njega očekivati? Što će uslijediti nakon ovoga zemaljskog života?“¹²⁴ To su pitanja koja nas izravno vode k temi o onostranosti.¹²⁵

¹¹⁹ DRUGI VATIKANSKI KOCIL, *Gaudium et spes*, Pastoralna konstitucija o Crkvi u modernom svijetu, u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008. br. 1.

¹²⁰ DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium et spes*, br. 4.

¹²¹ C. POZO, *Eshatologija 2*, T. Vukšić (prir.), Sarajevo, 1997., 478-479.

¹²² DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium et spes*, br. 3., 654.

¹²³ C. POZO, *Eshatologija 2*, 479.

¹²⁴ DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium et spes*, br. 10, 665.

¹²⁵ C. POZO, *Eshatologija 2*, 480.

Sabor je posvetio poseban broj smislu smrti. U pastoralnoj konstituciji *Gaudium et spes* karakteristično je upravo zbog njezine nakane odgovoriti na probleme današnjeg čovjeka, a da im se da odgovor u svjetlu Evanđelja. U ovom broju postavka odgovara egzistencijalističkoj problematici. Opis što ga sabor daje o stanju svijeta pred smrću, u onom što ima tjeskobu pred strahom da je smrt konačno ugasnuće, i način govora onog što približava smrti kao nutarnjem postupnom razaranju tijela, što čovjek doživljava u sebi svaki dan, snažno su nadahnuti na suvremenoj egzistencijalističkoj filozofiji.¹²⁶

U instinktivnom čovjekovom otporu protiv ideje da je smrt potpuni brodolom, sabor otkriva argument u korist besmrtnosti i nadživljavanja nakon smrti, gledajući u ovom instinktivnom opiranju odraz klice vječnosti što postoji u čovjeku i koju se ne može svesti na samu materiju, budući da je, u ovom smislu, duhovna. Postavka sabora u ovom prvom dijelu br. 18, što spominje „klicu vječnosti“, koju čovjek nosi u sebi, a koja „nije svediva na materiju“, pretpostavlja antropologiju tijela i duše. Prvi dio br. 18 sadrži filozofsku problematiku na koju se daje jednako filozofski odgovor. Ali, kršćanstvo nije filozofija; zato se ne može ograničiti i dati svoj odgovor na čisto filozofskom području.

Konačni se odgovor kršćanstva nalazi u Riječi koja nam dolazi izvana, Riječi koju je izgovorio Krist i koju prati božanska potvrda čija je povijesna stvarnost povijesno određiva.¹²⁷ Drugim riječima, sabor traži konačni odgovor u vjeri koja se predstavlja čovjeku s veoma temeljitim dokazima. U ovom odgovoru vjere postoje dva različita elementa: Na prvom mjestu, čovjek je određen za blažen cilj što se postiže poslije smrti. Ovaj prvi element treba shvatiti u kontekstu kao ideja nadživljavanja, a ne još ideja uskrsnuća. Drugo, Bog nije želio smrt, a ušla je u svijet po grijehu i bit će pobijeđena osobnim uskrsnućem. Krist je stekao za nas ovu pobjedu svojom smrću i uskrsnućem. Važan element sabor dodaje da nam se po vjeri daje već sada mogućnost zajedništva u Kristu s braćom koji su nam uzeti smrću i nada da oni žive kod Boga.¹²⁸

¹²⁶ C. POZO, *Eshatologija 2*, 480.

¹²⁷ *Isto*, 481.

¹²⁸ *Isto*, 480-482.

3.3. Slike smrti u iznenađenju ljubavi i života

Slike se žele ugraditi u nas kako bi u dubini naše duše preobrazile strah od smrti i nepoznatog što nas očekuje i dovele nas u kontakt s povjerenjem i nadom, koji su pripravnici u nama na temelju naše duše. Slike se ne obraćaju samo našem razmišljanju. One prodiru dublje u nas. O tim slikama ovisi kako ćemo prebroditi svoj život. Mnogi ljudi u sebi nose slike smrti i suda, koje uzrokuju bolest i strah. Jer bavljenje smrću u njihovoj duši budi sve te prijeteće slike.¹²⁹ No, mi želimo pokazati slike koje neće izazivati u čovjeku strah, već nadu koja smiruje čovjekovo srce. Nisu to slike koje nam samo popravljaju raspoloženje, nego slike koje u obzir uzimaju istinu naše duše, koje ozbiljno shvaćaju duboko ukorijenjene strahove pred smrću te ih ujedno preobražavaju.¹³⁰

3.3.1. Iznenađenje u ljubavi

Buntovnik je uvijek srce. Razum se može smiriti, ali srce je naprosto nemoguće utješiti kad je riječ o nedostižnim tajnama. Unatoč svoj prosvjetljenosti razuma, ljubav je ipak ta u kojoj se krije najdublja spoznaja. Ta najdublja spoznaja otkrit će se u vječnosti upravo kroz ljubav. Bit će to veliko iznenađenje ljubavi, naglašava Anton Trstenjak.¹³¹ Kad se Isus ukazao učenicima kod Tiberijadskog jezera, nisu ga odmah prepoznali, jer je bio u svom uzivšenom tijelu. Jedino je Ivan, kojega je Isus ljubio, odmah uskliknuo: „Gospodin je!“ Ljubav ima bistrije oči i prodorniji razum od svih učenjaka. Ljubav ne samo da nije „bez spoznaje“, već je mnogo bistrija od svakog razuma; on ima moć spoznaje koju ljudi podcjenjuju; zato hodaju pored nje mrki i nepoučeni, ne znajući da bi mogli pomoću nje više postići nego što postižu sveukupnim napornim istraživačkim radom razuma.¹³² U tom smjeru nastavit će se i poslije smrti. Za svaku dušu koja je umrla u ljubavi prema Gospodinu, prijelaz u novi život znači pravo uskrsnuće s Marijinim usrećujućim navještajem učenicima. Uskrsno iznenađenje ljubavi za Mariju Magdalenu simbol je za svaku dušu koja dođe „prvog dana u rano jutro“ a Isus je zovne po imenu Mirjam. Svaka duša želi čuti tako dirljiv ljubavni pozdrav, riječ

¹²⁹ A. GRÜN, *Što dolazi nakon smrti? Umijeće življenja i umiranja*, Zagreb, 2011., 27-28.

¹³⁰ Usp. *isto*, 28.

¹³¹ Usp. A. TRSTENJAK, *Umireš, da živiš*, Đakovo, 2000., 233-234.

¹³² *Isto*.

koja će je u hipu prebaciti iz starog života u novi, iz prošlosti u vječnu sadašnjost, iz straha i zabrinutosti u zaštićenost i sigurnost, iz sumnji u postojanost iz lutanja u život. Isus je život i istina. Živ, osobno utjelovljen život.¹³³

Mirjam „vidi“ od mrtvih Uskrsloga zato što je u svom životu doživljavala da je Isus punina Života, a ne tek ukazanje. Od mrtvih uskrsnulog može „vidjeti“ samo onaj koji u sebi doživljava Isusa kao „puninu života“, koji zna da bez njega uopće nema života; samo takav čovjek može pronaći u uskrsno jutro „prazan grob“. Za Mariju, koju oživljava ljubav, Isus je naprosto živ, svejedno je vidi li ga ili čuje.¹³⁴ Tu se teologija svojim tumačenjem udaljuje od teksta evanđelista Ivana. Vidimo li Isusa izvan sebe ili u sebi? Jesmo li ga projicirali izvan sebe, pošto je bio u nama? Ili je on bio prava stvarnost izvan nas? Za teologe to i nije pravo pitanje; za njih je važno to da je doživljaj uskrsnulog Isusa za učenike, pa i za Mariju, bio tako snažan, živ i stvaran, da su za doživljaj žrtvovali čak svoj život, da su prihvaćali mučeničku smrt. To je dokaz stvarnosti uskrsnog jutra. A ujedno je to i veliko iznenađenje za svakog čovjeka koji se poslije smrti probudi u novi život uskrsnog jutra: kao blagodat onih koji nisu vidjeli, ali su vjerovali.¹³⁵ Vjera u to da ćemo vidjeti ostvaruje se u viđenju uskrsnog jutra, kod svakog čovjeka je drukčije, kao što na zemlji svaki čovjek živi svoj osobni život. I tu se radi o tajni ljubavi. Ljubav prema čovjeku, koja se proteže s one strane čovječanstva, u smjeru apsolutne ljubavi prema Bogu.¹³⁶

Nadalje, želimo prikazati jednu drugu sliku Marije, Isusove majke koju nam donosi monah Anselm Grün. Svima nam je poznato da je u srednjem vijeku harala kuga i da je u nekim krajevima pokosila više od polovine stanovnika. Ljudi su imali potrebu da pred očima imaju sliku nade protiv smrti. U tom vremenu nastala je Pietà ili Bogorodica s mrtvim Sinom: Marija u krilu drži mrtvog Isusa. Umjetnost prikazuje trenutak u kojem je Isus skinut s križa i Marija ga drži u krilu. U Bibliji se ne govori o tom prizoru. No, tu je sliku stvorila pučka pobožnost, s jedne strane kako bi izrazila bol Majke zbog preminulog Sina, ali i kako bi pred očima imala utješnu sliku smrti.¹³⁷ U smrti ne dospijevamo u jezu, koju su doživjeli ljudi u vrijeme kuge, nego u majčinske

¹³³ *Isto*, 234-235.

¹³⁴ *Isto*, 235-236.

¹³⁵ *Isto*, 236.

¹³⁶ Usp. *isto*, 236-237.

¹³⁷ Usp. A. GRÜN, *Što dolazi nakon smrti? Umijeće življenja i umiranja*, Zagreb, 2011., 48.

ruke Božje, koje nas brižno grle, kao što i Marija s ljubavlju na svojim rukama drži svojega mrtvog Sina. Mariju se prikazuje punu ljubavi. Svoju bol izražava samo suzdržano, u tihoj pobožnosti. Isus leži gotovo vodoravno ispružen na koljenima svoje majke. U toj slici više nije riječ o Marijinu naricanju, što na početku nalazimo u tim prikazima, nego o slici umiranja. O toj slici umiranja otada su meditirali mnogi ljudi kako bi se suočili sa svojim strahom od smrti. Kad ta slika zaživi u nama, tad u dubini svoje duše naslućujemo da je smrt poput ponovnog rođenja.¹³⁸

Umiranje je povezano s majkom. Kao što smo izišli iz krila majčina, tako ćemo u smrt ući u majčinsko krilo Božje. Sam Bog će nam majčinski izaći u susret. Marija nije nekakva božica koja nas prihvaća. Ona je u potpunosti čovjek. A ipak je u umjetnosti i pobožnosti postala prizma u kojoj se lomi slika majčinskog Boga. Gledamo Majku koja na svom krilu drži svojega mrtvog Sina. I kroz nju gledamo majčinskog Boga koje će nas u smrti zagrliti svojim nježnim rukama. Smrt je ponovno rođenje. Bivamo iznova stvoreni, samo sada ne više za borbu, nego za mir, ne više za rast, nego za ispunjenje.¹³⁹

Na početku i na kraju našeg života stoji majka. Slično kao u Ivanovu evanđelju: Marija je prisutna na početku Isusova djelovanja i na kraju, pod križem. To su jedini prizori u Ivanovu evanđelju u kojima Isusova majka ima ulogu: majka je ulaz kroz koji ulazimo u zemaljski život, ona je ulaz kroz koji dolazimo u nebo.¹⁴⁰ Ako se sjetimo starih ljudi, upravo oni pred očima imaju sliku Pietà kad u krunici mole ponavljajući: „Sveta Marijo, Majko Božja, moli za nas grešnike sada i na čas smrti naše. Amen.“ To je za mnoge put da nadvladaju strah od smrti. Mariju, majčinsku ženu i sestru, u vjeri doživljavaju kao pratilju u umiranju. I upravo je Marija simbol majčinske ljubavi koja daje nadu smrtnome čovjeku.¹⁴¹

¹³⁸ *Isto*, 48-49.

¹³⁹ *Isto*, 49.

¹⁴⁰ *Isto*, 50.

¹⁴¹ *Usp. isto*, 50.

3.3.2. Iznenadenje života

Realnost života pred čovjeka donosi razne izazove. Suočavamo se s očajem nad životom, a istovremeno s pobjedom nad smrću, onostranost u kojoj posljednja riječ nije ni muka ni tuga ni smrt, već život i spasenje. Suočavamo se sa svijetom koji bi htio konačni obračun odmah ovdje na zemlji i s Božjim otkupiteljskim redom, Božjom Providnošću, kojoj se „nikada ne žuri“. Na ljudski izazov kršćanstvo odgovara postupno.¹⁴² Kršćanstvo ne odbacuje trpljenje, već uči ljude kako valja trpjeti. U svjetlu Isusova učenja učimo se „pravo trpjeti“. Kršćanstvo trpljenje ne ukida, već ga uzvisuje. Za kršćanina se dani ne zaustavljaju na Veliki petak, već na Uskrs; ne zaustavljaju se u žalosti i potištenosti radi podnošenja muke, već se nastavljaju sve do uskrsnog jutra. To jutro trebalo bi svakom dobrom čovjeku svanuti kad se poslije smrtnog spavanja probudi u novi život.¹⁴³

Kršćanstvo ne vidi dovršenje našeg postojanja u zemaljskom životu, nego tek u slavi vječnoga života. U kršćanstvu je svaki pogled na rad i trpljenje, na brige i nevolje dvosmjernan, kao što je to u prisposobi o vinogradarima, kad dolazi do poravnjanja nepravdi tek u životu poslije smrti. Tko računa samo na zemaljski život, taj će se grdno prevariti i neće nikada doprijeti do pravog obračuna; osvetoljubivost i zamjeranje, prikraćenost i nevolje ostale bi nenamirene.¹⁴⁴ Čovjek je jedino biće koje zna trpjeti; čovjek je stoga višeslojno, bogato biće, bogatije od svih stvari na svijetu; i zato je ujedno okružen pitanjima i sumnjama koje ne opterećuju nijedno drugo biće. Jedino nas pogled u onostranost pravilno usmjerava i jedino pruža utjehu. Kršćanski svjetonazor otvara čovjeku svjetlo vječnog života.¹⁴⁵

Svi hodočastimo prema konačnom iznenadenju života koje će nam se otkriti u jutru našeg uskrsnuća od mrtvih. Međutim, ljudsko srce se još uvijek protivi, ne prestaje se pitati: zašto Bog uopće dozvoljava zlo na svijetu, dobri, dragi Bog? Odgovor glasi: zato što je došao među nas „da bismo imali život i imali ga u izobilju“, djelomično već ovdje na zemlji, a potpuno, u izobilju, u vječnosti. Zato da u razgovoru o muci i smrti ne bi bila posljednja riječ smrt, nego život. Zato da bismo živjeli svjesni pradavne životne

¹⁴² Usp. A. TRSTENJAK, *Umireš, da živiš*, Đakovo, 2000., 239.

¹⁴³ *Isto*, 239.

¹⁴⁴ *Isto*, 239-240.

¹⁴⁵ *Isto*.

mudrosti: umireš, da bi živio.¹⁴⁶ Uostalom, nije nam za to potrebno vraćati se u tisućljeća povijesti, sve do egipatskih piramida. Tako je jedan župnik, još za svog života dao na svoj nadgrobni spomenik urezati značajne riječi za rođenje i smrt, koje se podjednako mogu odnositi na svakoga od nas: 1906 incipit mor / s rođenjem je (sam) počeo umirati, ? incipit vivere / sa smrću (sam) počeo živjeti. Vrlo duhovito i istinito ponovljena misao starodrevne egipatske mudrosti o smrti i životu.¹⁴⁷

3.4. Aktualnost i originalnost Ratzingerovog razumijevanja smrti

Nakon pregleda Ratzingerovih misli o smrti, uočavamo kako je na različite načine pristupio toj problematici. Kritički pogled prema smrti povezo je sa situacijom današnjeg čovjeka, sustava u kojem živimo. Također je naglasio bitne odrednice biblijskog poimanja smrti. Značajan je njegov doprinos u otkrivanju uzroka i dimenzija shvaćanja smrti. Ratzinger je uočio odnos kršćanskih dimenzija smrti prema kristologiji. Želimo se zaustaviti ovdje i predstaviti kristološku percepciju smrti. Kršćanin umire u Kristovu smrt. Ova rečenica koju smo primili po predaji zadobiva praktičan smisao: moć kojom ne može raspolagati, koja ograničava njegov život, nije slijepa prirodna zakonitost nego ljubav koja se njemu samome toliko stavila na raspolaganje da je umrla za nj i s njime.¹⁴⁸ Kršćanin zna da lišavanje sama sebe, može ujediniti s temeljnim raspoloženjem bića stvorena za ljubav i koje se upravo i pouzdaju u dar ljubavi. Smrt, koja je čovjekov neprijatelj i koja ga hoće orobiti, ukrasti mu život, biva pobijedena upravo tamo gdje se čovjek ovomu nastojanju smrti da mu ukrade život suprotstavi stavom pouzdanja i ljubavi preobražavajući tako pokušaj krađe u još veći rast života.¹⁴⁹

Smrt je kao smrt pobijedena u Kristu u kojemu se ova preobrazba dogodila po ovlasti neograničene ljubavi. Smrt je pobijedena tamo gdje se umire s Kristom i u Kristu. Zbog toga Ratzinger naglašava da kršćanski stav prema smrti nije želja za trenutačnom smrću. U prihvaćanju preobrazbe umiranja čovjek sazrijeva za stvarni, vječni život. Tako i mučeništvo nije tek trenutak nego svakodnevna spremnost da se vjeru, istinu i pravdu stavi iznad vlastite koristi. Postaje nam jasno da stavljanje istine

¹⁴⁶ *Isto*, 240.

¹⁴⁷ *Isto*.

¹⁴⁸ Usp. J. RATZINGER, *Eshatologija. Smrt i vječni život*, Split, 2017., 101.

¹⁴⁹ *Isto*.

iznad svojega ja, čovjeka čini sposobnim za komunikaciju s drugima. Mučeništvo s Kristom, kao proces stavljanja istine iznad pukog ja, istovjetno je s kretanjem ljubavi. Upravo u tome vidimo da je ovaj naizvan proces smrti zapravo istinski proces života.¹⁵⁰

Čovjek samo u predanosti istini i pravdi ostvaruje komunikaciju, koja je život. Njegovu životu pripada da život uvijek prima isključivo samo od drugoga i nikada ga ne može dati sam sebi: život ne donose djela nego vjera. Put što ga je označila teologija križa, odnosno Pavlovo učenje o opravdanju, nipošto ne znači pasivan pogled na svijet. Jer kako Ratzinger naglašava, okretanje istini, pravdi i ljubavi je proces primanja istodobno i najviša čovjekova aktivnost.¹⁵¹

Ratzinger zaključuje: smrt je najosobniji događaj– biti dionik Kristova mučeništva onim umiranjem koje je u sebi vjera i ljubav. Kršćanska eshatologija nije izmicanje, povlačenje i bijeg u onostrano. Temeljna točka ove eshatologije upravo je okretanje zajedničkoj pravdi, kakva nam je zajamčena u Onome koji je svoj život žrtvovao za opravdanje čitava čovječanstva i time mu donio pravdu. Dakle, eshatologija nas ohrabruje, odnosno izaziva nas da se odvažimo na pravdu i istinu. Upotrijebiti svoj život za istinu, pravdu i ljubav – upravo je to sadržaj eshatologije.¹⁵²

¹⁵⁰ Usp. *isto*, 101-102.

¹⁵¹ *Isto*, 103.

¹⁵² Usp. *isto*, 104.

Zaključak

Prikazali smo koliko jako smrt utječe na čovjeka, toliko da ju čovjek želi negirati. Ratzingerovim promišljanjem, spomenuli smo i ostale autore koji su ukazali upravo na ovu realnost. Čovjek današnjih dana, ako i želi umrijeti, smrt ne želi osjetiti. No, paradoksalno stanje uočili smo upravo u neprestanom dolasku smrti na razne načine, koje čovjeka „uzbuđuje“, a s druge strane smrt ga plaši više od ičega. Možemo reći da je to neizbježna paralela koja prati ljudski rod.

Prikazom misli filozofa, uvidjeli smo šarolikost razmišljanja koja se spajaju i razilaze, no uvijek ostaje to „porađanje istine“. Vidjeli smo da njemački teolog shvaća Sveto pismo kao izvor govora o smrti. Prikazali smo glavne naglaske starozavjetnog i novozavjetnog tumačenja smrti kako ih vidi Ratzinger. U dokumentima Crkve donijeli smo kristološke naglaske smrti.

Nadalje, pokazali smo slike smrti koje se događaju u iznenađenju ljubavi i života. Možda će za drušvo koje odbacuje smrt, ovo zvučati bajkovito, no kršćanska nada i u smrti vidi život, jer je Isus Krist pobjedio smrt. Važnost smo dali njegovoj majci Mariji, majci svih nas, koja pruža svoje ruke pune ljubavi. Time smo ukazali što jača čovjeka, unatoč sili smrti, a to je ljubav. Ratzinger nam je to još jače predočio tako da smrt prihvatimo u dioništvu s Kristom, jer posvetiti svoj život istini, pravdi i ljubavi je bit eshatologije.

Možemo zaključiti da Ratzingerova originalnost razmišljanja i pristup ovoj temi otvaraju dublje vidike i novi prostor za daljnje teološko proučavanje smrti. Smrt je tu, pristna je, a na nama je da ju prihvatimo i kao zemaljski putnici hodimo u nadi.

Bibliografija

BERDICA, Josip, Smrt nas upućuje na život, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, 145(2017.)10, 30-33.

BORBA RIBIERO NETO, Francisco, Kršćanska percepcija smrti u sekulariziranom društvu, u: *Communio*, 38(2012.)114, 70-81.

DURRWELL, François-Xavier, *Krist, čovjek i smrt*, Zagreb, 2009.

DRUGI VATIKANSKI KOCIL, Gaudium et spes, Pastoralna konstitucija o Crkvi u modernom svijetu, u: *ISTI, Dokumenti*, Zagreb, 2008.

FILIPOVIĆ, Mirza (ur.), *Medicinska enciklopedija*, III., Sarajevo, 1989.

GRÜN, Anselm, *Što dolazi nakon smrti? Umijeće življenja i umiranja*, Zagreb, 2011.

JELIČIĆ, Ana, Svjetlo u tami, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, 145(2017.)10, 35-39.

Katekizam Katoličke Crkve, Zagreb, 1994.

KULTEŠA, Stipe, (ur.), *Filozofski leksikon*, Zagreb, 2012.

MORIN, Edgar, *Čovjek i smrt*, Zagreb, 2005.

MLINARIĆ, Ankica, Kršćanska vizija umiranja i smrti. Jedan mogući pogled, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, 145(2017.)10, 20-29.

NEMET, Ladislav, *Kršćanska eshatologija*, Zagreb, 2002.

POZO, Candido, *Eshatologija 2*, T. Vukšić (prir.), Sarajevo, 1997.

RAGUŽ, Ivica, O teologiji smrti, u: *Communio*, 38(2012.)114, 61-69.

RATZINGER, Joseph, *Dogma i navještaj*, Zagreb, 2011.

RATZINGER, Joseph, *Eshatologija. Smrt i vječni život*, Split, 2017.

TOMAŠEVIĆ, Luka, Smrt i umiranje danas, u: *Filozofska istraživanja*, 24(2004)3-4, 883-904.

TRSTENJAK, Anton, *Umireš, da živiš*, Đakovo, 2000.

VUČKOVIČ, Ante, Čovjek i smrt, u: I. MARKEŠIĆ (ur.), *Čovjek i smrt. Teološki, filozofski, bioetički i društveni pristup*, Zagreb, 2017., 67-82.

Sadržaj

Sažetak.....	1
Summary.....	2
Uvod.....	3
1. Obrisi pojma smrti	4
1.1. Temeljni odnosi čovjeka prema smrti.....	5
1.2. Smrt i život.....	7
1.3. Osnovno o smrti u filozofiji.....	9
1.4. Idealističko i materijalističko tumačenje smrti	13
1.6. Uklanjanje smrti iz današnjeg života	15
2. Teološko-antropološki uvidi smrti Josepha Ratzingera.....	18
2.1. Kritičko promišljanje Josepha Ratzingera o smrti.....	18
2.2. Razvoj pitanja smrti u biblijskoj objavi.....	19
3. Crkveni dokumenti o smrti i slike smrti u iznenađenju ljubavi i života.....	27
3.1. Katekizam Katoličke Crkve o smrti.....	27
3.2. Eshatološki nauk pastoralne konstitucije Gaudim et spes	29
3.3. Slike smrti u iznenađenju ljubavi i života.....	31
3.4. Aktualnost i originalnost Ratzingerovog razumijevanja smrti	35
Zaključak	37
Bibliografija.....	38
Sadržaj	40